Diskuse

Nespolehlivé živly, anebo objekt sociálního inženýrství v českém pohraničí?

David Kovařík

Proměny českého pohraničí a osudy jeho obyvatel v průběhu dvacátého století, to je téma, které se v posledních letech často objevuje na knižních pultech, ať již jako odborná literatura, publicistika nebo třeba beletrie. Vedle osudů německého obyvatelstva se do popředí zájmu dostávají také další etnické nebo sociokulturní skupiny, které často přicházely do pohraničních oblastí českých zemí až po druhé světové válce. K pracím významně přibližujícím jejich postavení se řadí také poslední kniha historika Matěje Spurného.¹ Její název *Nejsou jako my* přirozeně není vyjádřením autorova vztahu k menšinovým společenstvím, ale odkazem na často používanou dobovou argumentaci, kterou majorita a její politické elity využívaly (a někdy dodnes využívají) k legitimizaci různých forem diskriminace, k maskování sociálních konfliktů nebo jako prostředku v politickém a mocenském boji.

Spurného kniha o menšinách v poválečném Československu vyšla jako upravená verze jeho disertační práce, zároveň je třetí samostatnou monografií tohoto mladého autora.² Dočkala se pochvalných recenzí, příznivé odezvy v médiích i značného

1 SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex 2011, 373 stran.

2 TÝŽ: *Flucht und Vertreibung: Das Ende des Zweiten Weltkrieges in Niederschlesien, Sachsen und Nordböhmen*. Dresden, SLPB und Brücke/Most Stiftung 2008; TÝŽ: *Bijeme na poplach!*

zájmu veřejnosti. Autor byl pak za ni odměněn Cenou Otto Wichterleho, která je udělována mladým vědcům za mimořádný publikační počin. Knihu vydalo občanské sdružení Antikomplex, mezi jehož zakladatele autor patří.³

Matěj Spurný ve své práci upírá pozornost na léta 1945 až 1960, tedy na období, v němž se české země, a zvláště jejich pohraniční oblasti staly místem rozsáhlých migračních pohybů a přesunů obyvatel, které zásadně změnily jejich národnostní a demografickou mapu. Tento proces migrace a transformace byl úzce propojen s prováděním poválečné „očisty společnosti“, která zasáhla rovněž některá menšinová společenství, dobově označovaná jako „státně nespolehlivé obyvatelstvo“. Jejím úmyslem bylo nejen kolektivně potrestat „nepřátele státu“, ale také vytvořit národnostně homogenní stát Čechů a Slováků. A právě na pozadí těchto skutečností se Spurného kniha pokouší postihnout proměňující se vztah majoritní české společnosti a jejích tehdejších politických elit vůči minoritním skupinám obyvatel.⁴ K postižení této problematiky a provedení konkrétní analýzy si autor vybral tři různorodé entity, které reprezentují, jak poznamenává, „tři skupiny s velmi odlišnou hranicí vymezující je vůči většinové společnosti“ – neodsunutí Němce, Romy a volyňské Čechy „jako příklad nejlépe organizované a nejkompaktnější skupiny reemigrantů“ (s. 20).

Než se autor pustil do studia konkrétní materie, věnoval významný prostor obecným otázkám a teoretickému zdůvodnění souvisejícímu s výzkumem poválečného českého pohraničí a s problematikou zdejších etnických a sociokulturních menšin. Jak v úvodu kapitoly „České pohraničí na prahu nové doby“ vysvětluje, nebylo jeho záměrem komplexně popsat znovuosidlování a vznik nové společnosti v pohraničí, ale pokusit se zachytit „myšlenkový svět a sociální praxi“ s těmito procesy spjaté (tamtéž). S touto ambicí pak rozebírá nejdůležitější programové dokumenty a předpisy centrálních orgánů a přibližuje představy vrcholných politiků a hlavních „konstruktérů nového pohraničí“, které následně srovnává s každodenní praxí a kon-

Německá publicistika proti nacistickému nebezpečí (1930–1933). Praha, Nakladatelství Lido-vé noviny 2009.

- 3 Publikoval zde i řadu svých textů nebo se podílel na vydání knih věnovaných českému pohraničí, jeho obyvatelům a krajině. V jejich názvech se často vyskytuje slovo „Sudety“. Srv. např. MATĚJKA, Ondřej – MIKŠÍČEK, Petr – SPURNÝ, Matěj – SPURNÁ, Suzanne: *Zmizelé Sudety / Das Verschwundene Sudetenland*. Domažlice, Antikomplex – Nakladatelství Českého lesa 2003 (další vydání 2004, 2006, 2007 a 2008); SPURNÝ, Matěj (ed.): *Proměny sudetské krajiny*. Domažlice, Antikomplex – Nakladatelství Českého lesa 2006; TÝŽ: *Sudetské osudy*. Domažlice, Antikomplex – Nakladatelství Českého lesa 2006; SCHNEIDER, Miroslav – SCHOLL-SCHNEIDER, Sarah – SPURNÝ, Matěj: *Sudetské příběhy: Vyhnaní, starousedlíci, osídlenci / Sudetengeschichten: Vertriebene, Alteingesessene, Neusiedler*. Praha, Antikomplex – Institut für Bayerische und Schwabische Landesgeschichte der Universität Augsburg 2010.
- 4 Některé teze k této problematice autor publikoval i časopisecky (viz SPURNÝ, Matěj: *Sudety – laboratoř budoucnosti: Poválečné vize směřování českého pohraničí*. In: *Dějiny a současnost*, roč. 32, č. 6 (2010), s. 14–17; TÝŽ: *Očištěná společnost: Očista jako konstitutivní princip utváření poválečné české společnosti na příkladu českého pohraničí*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 209–226.

krétními událostmi odehrávajícími se v tomto prostoru. Rozpor mezi představami a realitou demonstuje také analýzou dobového tisku a krásné literatury (například známého „osídlovacího“ románu *Nástup* Václava Řezáče) a zabývá se i vytvářením idealizovaného obrazu národnostních a sociokulturních proměn pohraničí v dobové propagandě.

Největší prostor Spurný věnuje německému obyvatelstvu, tedy jeho zdecimovaným a po celém pohraničí i ve vnitrozemí roztroušeným zbytkům, které po poválečném vysídlení a následných vystěhovaleckých akcích ještě setrvaly na československém území. Práci zde měl usnadněnou tím, že se mohl opřít o již vydanou bohatou odbornou literaturu i o publikované nebo k publikování připravené archivní prameny.⁵ Tento potenciál bohatě využil a vhodně doplnil vlastními výzkumy, například v podobě citovaných výpovědí a svědectví pamětníků či rešerší vybraných dobových periodik. Spurný zde přesvědčivě dokumentuje a na četných příkladech z každodenní praxe rozebírá, jak se „státní politika“ vůči Němcům v prvních poválečných letech a v období budování komunistické diktatury vyvíjela a měnila od otevřené diskreditace, represe a snahy zbavit se co největšího počtu Němců vysídlením za hranice až k postupnému hledání a vytváření vhodného modelu jejich integrace do většinové společnosti.

Právě při sledování osudů německého obyvatelstva se autorovi nejlépe daří zachytit proměny vztahů státní moci a majoritní společnosti k vybraným menšinám. Zatímco komunistický režim na centrální úrovni se postupně odvracel od nacionální a protiněmecké rétoriky a časem opustil také diskriminační politiku vůči této menšině, na nižších úrovních, mezi lokálními funkcionáři, ale i mezi obyčejnými lidmi, přežívaly ještě dlouho protiněmecké nálady, které se projevovaly v každodenním sociálním jednání. Tuto přetrvávající animozitu Spurný demonstuje na konkrétních a někdy i absurdních příkladech. Popisuje třeba hysterii českých občanů v obci Braňany v severních Čechách, kterou způsobil aktiv pro německé obyvatele uspořádaný místním národním výborem (jeden dotčený český komunista zde dokonce vyhrožoval odevzdáním své stranické legitimace – s. 215), nebo potíže německého zaměstnance (bývalého antifašisty) jistého podniku v Ústí nad Labem, jemuž bylo zakázáno vstoupit do závodní jídelny a stravovat se zde s ostatními zaměstnanci kvůli jeho „nespolehlivosti“, což postižený dokonce řešil osobně s prezidentem Klementem Gottwaldem (s. 224).

V kapitole věnované romskému obyvatelstvu Spurný zase dokazuje, že situace Romů byla v prvních poválečných letech na československém území v mnohém podobná jako postavení německého obyvatelstva. Obě komunity, jakkoliv si byly vzájemně kulturně a sociálně vzdálené, spojoval negativní postoj převážné většiny majoritního českého obyvatelstva, odrážející se i ve vztahu politických elit a vládní

5 Autor často cituje z databáze dosud nezveřejněného edičního projektu „Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951“, jehož editory jsou Adrian von Arburg a Tomáš Staněk. K této edici blíže viz ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš (ed.): *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951*, sv. 1: *Češi a Němci do roku 1945. Úvod k edici*. Středokluky, Nakladatelství Milan Susa 2010.

moci k těmto společenstvím. V pohraničí měla pak tato tendence přímou souvislost s tlakem na přesídlení obou menšin z tohoto prostoru. Zatímco Němci si nesli stigma nepřátel českého národa, války a nacismu, romské etnikum se stalo synonymem sociálně „nepřizpůsobivých“ a problémových osob, jejichž způsob života a mentalita brání v sociální adaptaci do nového prostředí a ve vytvoření sounáležitosti s dalšími poválečnými dosídlenci.

Matěj Spurný zde popisuje, jak zejména nastupující komunistický režim dokázal lavírovat ve vztahu ke svým minoritám. Romského problému například využívala komunistická ideologie k tomu, aby na příkladu této skupiny obyvatel kritizovala národnostní a sociální politiku předválečného Československa (Romové jako oběti kapitalistického řádu první republiky). V padesátých letech přitom oficiální orgány vytvářely a podporovaly negativní obraz Romů, když je prohlašovaly za asociální a nepřizpůsobivé živly. Bezpečnostní složky, centrální i lokální úřady považovaly Romy – podobně jako Němce – za „státně nespolehlivé“, což mělo například na následek, že jejich pobyt v blízkosti státní hranice se jevil jako nežádoucí. Zůstává ovšem otázkou, zda byl v případě Romů tento argument skutečně motivován obavou o „státní bezpečnost“ a zda spíše neposloužil jako záminka, jak se zbavit v pohraničí tohoto „nepohodlného elementu“.

Při čtení této kapitoly si ale také uvědomíme, že problémy, které řešila tehdejší vláda s romským obyvatelstvem, stejně jako mnohé předsudky většinové společnosti vůči tomuto etniku, jsou podobné těm, které známe ze současnosti. Patrné je to například v otázce vzdělání romských dětí a jejich umísťování do zvláštních škol. Podobné snahy se totiž objevovaly již v padesátých letech, jak autor dokumentuje na příkladu tehdy zakládaných internátních škol pro romské děti. Státní úřady se jejich prostřednictvím pokoušely o převýchovu a „socializaci“ Romů. Tato zařízení měla na jedné straně napomáhat jejich snadnější integraci do většinové společnosti, na straně druhé však narušovala rodinné vazby a často násilně odtrhovala děti od jejich rodičů. Přestože se komunistickému režimu nepodařilo romské obyvatelstvo plně integrovat ani odstranit zakořeněné předsudky vůči němu, docházelo alespoň k částečné adaptaci, socializaci a zlepšení životní úrovně Romů. Svědčí o tom také výrok anonymního zástupce romské komunity citovaný v úvodu knihy (s. 9), který vybízí i k širšímu zamyšlení: „Komunisti z nás udělali lidi.“

Od kapitol věnovaných německému a romskému obyvatelstvu se poněkud odlišuje část pojednávající o českých reemigrantech z Volyně. Jejich zařazení do výzkumu menšin v pohraničí se zde může jevit jako nelogické. Reemigranti totiž nevykazovali vlastní etnickou příslušnost a jako menšina nebyli československým státem nikdy oficiálně uznáni. To si ovšem uvědomuje také autor, který své rozhodnutí zdůvodňuje tím, že právě volyňští Češi splňují minimálně do poloviny padesátých let „hlavní kritéria charakteristická pro etnické menšiny“ (s. 20). Reemigranti se od většinové společnosti skutečně v mnohém odlišovali, ať to bylo kulturní úrovní, náboženskou orientací, jazykovými specifiky nebo v případě volyňských Čechů také silným antikomunismem, který pocházel z jejich zkušeností s životem v Sovětském svazu. Navíc volyňští Češi tvořili největší skupinu poválečných reemigrantů, která se sdružovala ve vlastní organizaci a vydávala svůj časopis. Spurný se tak zde mohl

znovu opřít o bohatý pramenný materiál, těžit z dosavadního výzkumu a bohaté sekundární literatury, byť v tomto případě zcela nevyčerpal dané možnosti.⁶

V pojetí uvedené kapitoly ovšem vidím jiné problematické místo. Autor se v ní pokusil propojit osudy volyňských Čechů s dalšími reemigrantskými skupinami, což samo o sobě není špatná myšlenka, nedomnívám se však, že by přitom zvolil koncepčně vhodný postup. Pasáže o některých reemigrantských společenstvích, jako jsou vídeňští Češi, Slezané či rumunští Slováci, často působí, jako by byly do výkladu zasazeny spíše nahodile. Například v podkapitole „Nejsou jako my: Nacionální a ideologické motivy nedůvěry k reemigrantům“ otevírá Spurný tento problém na příkladu reemigrantů z Horního Slezska, Kladska a Rakouska, avšak na jiných místech, třeba v podkapitole „KSČ a volyňští reemigranti“, se soustředí pouze na volyňské Čechy, bez komparace s ostatními skupinami reemigrantů. Sám tím navozuje pochybnost, nakolik je možné spojovat a porovnávat osudy reemigrantů se značně rozdílným původem a kolektivní historií, a to i ve vztahu ke státní moci a většinové společnosti.

Matěj Spurný však nechce tradičním způsobem líčit historii dvou etnik a jedné další sociální skupiny v českém poválečném pohraničí, jak je v dosavadní české historiografii obvyklé, ale snaží se především nahlédnout do myšlení a předpokladů jednání tehdejší společnosti. Nespokojuje se s výčtem a reprodukováním obsahu různých normativních opatření vydávaných státními úřady, která se vztahovala k postiženému obyvatelstvu a vycházela z určitých politicko-ideologických a socio-kulturních schémat, ale snaží se postihnout, jak se tyto normy uplatňovaly v každodenním životě a jaké měly důsledky pro život zkoumaných kolektivů i jednotlivců. Spurný zdařile konfrontuje prameny různého druhu a odlišné provenience, vedle dokumentů z ústředních archivů hojně využívá regionálních zdrojů, což mu v kombinaci se studiem dobového tisku či literatury a se svědectvím pamětníků umožňuje rekonstruovat obraz minulosti ve větší plastičnosti a přesvědčivě jej dokládat na konkrétních případech a lidských osudech. Jeho kniha se tak stává významným a dosud spíše ojedinělým příspěvkem k sociálním dějinám poválečného Československa.

Četba Spurného knihy také nutí ke kritickému zamyšlení nad dědictvím nejpřípadnějšího aktu a symbolu národní očisty v poválečném Československu, jímž byl integrální odsun drtivé většiny německého obyvatelstva ze země po roce 1945. „Očištěné“ české pohraničí se podle autora proměnilo v místo provádění různých státních experimentů: „Všeobecné nadšení z národního vítězství legitimizovalo v českém pohraničí (ve srovnání s předmnichovskou republikou) nejen dalekosáhlé demografické, ale i sociální a politické změny. Dění v pohraničí je v tomto smyslu avantgardou a laboratoří celostátního vývoje,“ zní jedna z jeho hlavních tezí (s. 47). Zdejší obyvatelstvo se pak stalo objektem „sociálního inženýrství“ a konstruktů

6 Jako příklad bych uvedl novější práci etnoložky Jany Noskové, která prováděla výzkum mezi volyňskými Čechy za pomoci biografické metody, přičemž ve svých výsledcích docházela k obdobným závěrům jako nyní Matěj Spurný (viz NOSKOVÁ, Jana: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. Brno, Ústav evropské etnologie 2007).

„nového člověka“, což platí zejména pro menšiny a autor to dokumentuje především na vztahu vůči Romům. Mnohdy dlouhodoběji a bezprostředněji než tlak vycházející z velkých ideologických projektů však působila již zmiňovaná animozita ze strany většinové české společnosti, která si vytvářela ve vztahu ke každé ze sledovaných minorit charakteristický negativní stereotyp, ať již byl ovlivněn tragickou historickou zkušeností (Němci), opovržením plynoucím z nepřizpůsobivého chování a sociokulturní zaostalosti (Romové) nebo nedůvěrou k uzavřenosti a odlišnému způsobu života (volyňští Češi).

Tři uvedené entity a jejich poválečné osudy ovšem posloužily autorovi také k vyslovení některých zásadních poznatků a připomínek, jež se týkají našich nedávných dějin i dosavadního bádání o nich. V krátké anotaci na zadní straně obálky se čtenář dovídá, že tato kniha přináší „nový pohled na počátky socialistické diktatury v Československu“. A Spurný se skutečně vymezuje vůči tradičnímu výkladu československých poválečných dějin, zvláště pak tam, kde zpochybňuje většinou historiků dosud přejímanou a podporovanou představu o komunistické diktatuře v Československu jako „zlém režimu“ na jedné straně a „hodné společnosti“, která se stala jeho obětí, na straně druhé. Autor naproti tomu tvrdí, že to byla právě většinová společnost, jež ve své touze po „národní očistě“ a toleranci k násilným řešením, jež s ní byla spojena a uplatňovala se často právě vůči menšinám, připravila půdu pro nástup komunistické diktatury, poskytla novému režimu legitimitu a zajistila mu také dlouhodobou podporu.

Na příkladu vývoje menšin se Spurný také snaží narušit představu o roku 1948 jako o mezníku ve vývoji Československa, v němž země přešla od (sice nedokonalé a omezené) demokracie k tuhé komunistické totalitě.⁷ Krátké období třetí republiky (1945–1948) pak podrobuje tvrdé kritice mimo jiné s poukazem na skutečnost, že zatímco v době stalinismu v první polovině padesátých let připravil komunistický režim o život „pouze“ několik set až tisíc lidí, v předúnorovém a částečně ještě demokratickém čase jich v Československu umíraly desetitisíce (s. 338).⁸

7 Rok 1948 ve vztahu k menšinám, především k Němcům, byl také ústředním tématem jednoho panelu na konferenci „Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti“, která se konala ve dnech 25. a 26. února 2008 v Praze, a také příslušných studií ve stejnojmenné kolektivní monografii (viz např. ARBURG, Adrian von: Únor 1948 – přelom v československé politice vůči Němcům? In: KOCIAN, Jiří – DEVÁTÁ, Markéta (ed.): *Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2011, v. v. i., s. 225–234). Srv. také BRENNEROVÁ, Christiane: Cesta k únoru 1948: Teze k výzkumu soudobých dějin. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 3, č. 2 (2006), s. 215–230, zejména s. 228–230; DVOŘÁK, Tomáš: Bádání o německém obyvatelstvu v poválečném Československu, problémy jeho vymezení a širší kontextualizace. In: ARBURG, Adrian von – DVOŘÁK, Tomáš – KOVAŘÍK, David: *Němcky mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. (Edice Země a kultura ve střední Evropě, sv. 15.) Brno, Matice moravská 2010, s. 54–69.

8 Autor zde naráží především na velký počet obětí, jež si vyžádala represivní opatření proti Němcům a jejich „divoký odsun“ v prvních poválečných měsících. Česko-německá komise historiků odhadla počet těchto obětí mezi patnácti a třiceti tisíci osobami (blíže viz Stanovisko Společné česko-německé komise historiků k odsunovým ztrátám. In: *Soudobé dějiny*, roč. 3, č. 4 (1996), s. 602).

Spurného kniha tak přináší nejen mnoho nových poznatků o českém pohraničí a jeho obyvatelích, ale může se stát i jakousi „platformou“ pro diskusi nad obecnějšími otázkami českých poválečných dějin a jejich historickým zpracováním. Nicméně pozornému čtenáři neujde, že nezůstala ušetřena občasných faktických chyb a nepřesností. Do knihy se tak například vloudila nesprávná informace, že významný německý funkcionář KSČ Karl Kreibich působil za druhé světové války v zahraničním vedení této strany v Moskvě (s. 164), zatímco ve skutečnosti pobýval ve Velké Británii. Nepřesné je také tvrzení, že v pohraničí vznikaly současně instituce národních výborů a správních komisí (s. 43); duplicita těchto orgánů ovšem nebyla možná, neboť správní komise vznikaly a působily v prvních poválečných letech namísto národních výborů v okresech a obcích s většinou takzvaného státně nespolehlivého obyvatelstva (tedy Němců). Sporný je údaj o pohraničním pásmu a jeho šířce „zhruba do 50 kilometrů od státní hranice“ (s. 244). Zde by bylo záhodno doplnit informaci odkazem na konkrétní ustanovení, poněvadž ve sledované době existovalo několik „pásen“ vedených kolem státních hranic, žádné se však nepřibližovalo k uváděné padesátikilometrové šíři. Autor zde má patrně na mysli pohraniční pásmo zřízené na podkladě vládního nařízení z roku 1936 a vázané k zákonu o ochraně státu, které kopírovalo vnější hranici sedmdesáti sedmi pohraničních politických okresů, přičemž její vzdálenost od státní hranice ovšem značně kolísala.⁹

Drobné připomínky bych měl také k soupisu archivních pramenů na konci knihy. Autor čerpal z mnoha archivů, jejich registr na konci knihy je ale proveden nejednotně a místy chaoticky. U Archivu bezpečnostních složek je pouze údaj, že se jedná o bývalý Archiv Ministerstva vnitra ČR, ale žádný studovaný fond zde není uveden. Naproti tomu u Národního archivu jsou rozepsány jednotlivé fondy, avšak u fondů „Ministerstvo vnitra – Nosek“ a „Ministerstvo vnitra – dodatky“ jsou uvedeny nesprávné a zavádějící zkratky (AMV-N, respektive AMV-D), které používal dříve Archiv ministerstva vnitra, s nímž ale nemají tyto fondy nic společného. Uváděný fond „Úřad předsedy vlády“ (ÚPV) je citován neúplně, neboť pod tímto názvem je uloženo více fondů (například Běžná spisovna, Tajná spisovna, Schůze vlády a podobně). Tato výtku jde ale spíše na vrub redaktorů knihy. Naopak čtenáře jistě potěší bohatý obrazový doprovod tvořený množstvím dobových fotografií, jež se autorovi podařilo získat z archivů i soukromých sbírek. Nicméně u publikace věnující se pohraničí a národnostním menšinám bych vedle fotografií a dobových dokumentů uvítal také nějakou mapku, která by graficky přiblížila proměnu národnostního složení obyvatel v tomto regionu.

Dílí nedostatky nebo drobné výtky k několika faktickým nepřesnostem a ne zcela zvládnutému závěrečnému soupisu pramenů však naprosto ustupují před obsahovou kvalitou publikace. Navíc v rostoucí produkci knih věnovaných pohraničí a jeho obyvatelům je Spurného práce svým přístupem v mnohém jedinečná a inspirativní.

9 Vládní nařízení č. 155/1936 Sb. ze dne 25.6.1936, o pohraničním pásmu a obvodu opevněných a jiných pro obranu státu důležitých míst (viz ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno, CERM 2005, s. 11).

Na příkladu menšin totiž vypovídá rovněž o celkovém stavu, jednání a smýšlení tehdejší majoritní české společnosti a zároveň nabízí také přesah a zamyšlení nad obecnějšími otázkami celého poválečného vývoje v Československu.